

УДК 159.9.072

А. В. Гайдарова, асп.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ, РЕЛІГІЙНІ ТА ЕТНІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена крос-культурному дослідженню ролі культурно-історичних, релігійних і етнічних детермінант у формуванні психологічного потенціалу особистості. У своїй роботі автор спирається на положення С. Л. Рубінштейна про те, що “зовнішні причини діють через внутрішні умови”.

Ключові слова: особистість, детермінант, соціалізація етнічна, самосвідомість етнічна, культура, крос-культурне дослідження.

Людська цивілізація на сучасному етапі увійшла до якісно нової фази розвитку, для якої характерні посилення інтернаціоналізації життя, зростання інформаційного, культурного, економічного обміну і співпраці. Інтеграційні процеси сприяють тому, що соціальна середина часом кардинально модифікується вже за життя одного покоління. Відособлене існування народів і культур стає неможливим, оскільки зростання міграційних і демографічних процесів, збільшення числа етнічно змішаних сімей, утворення багатонаціональних колективів у соціальних інститутах значно розширюють рамки міжкультурного і міжетнічного спілкування. Це означає, що йде складний процес взаємної адаптації людей, кореляція власної поведінки особистості відповідно до традицій і звичок іншенационального оточення.

З одного боку, ми можемо констатувати стирання граней між представниками різних країн, з іншого — навіть в еміграції людина зберігає етнічні стереотипи поведінки. Так саме життя спростувало переконання, що панувало з початку ХХ століття у світовій громадській думці і етнологічній науці, що чинник етнічності поступово втрачатиме своє значення в житті людей унаслідок процесів модернізації, індустріалізації, демократизації, розвитку цивільного суспільства. Проте історична практика показала, що етнічність, а також пов'язані з нею різні форми етноцентризму і навіть націоналізму не лише не втратили, але і значно підсилили свою роль у сучасному соціальному, політичному і культурному житті [8, 82].

З активним включенням України в глобалізаційні процеси стає дуже актуальним вивчення ролі історично-культурних, релігійних і етнічних детермінантів у формуванні потенціалу особистості.

Актуальність теми дослідження випливає з необхідності наукового визначення і вивчення історично-культурних, релігійних і етнічних детермінантів психологічного розвитку потенціалу особистості.

Гіпотеза дослідження: специфіка формування психологічного потенціалу особистості та її соціалізація залежить від культурно-історичних, етнічних, релігійних детермінантів.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні знань про етнічні детермінанти розвитку психологічного потенціалу особистості.

Методологічною основою дослідження стали основні принципи вітчизняної психології: принцип єдності діяльності і свідомості (О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн), принцип системного підходу до вивчення цілісної особистості й індивідуальності (Б. Г. Ананьєв, В. П. Зінченко, Б. Ф. Ломов, С. Л. Рубінштейн).

Теоретико-методологічну основу дослідження становили головні положення культурно-історичних концепцій у психології (Л. С. Виготський, Е. Еріксон, М. Коул, М. Мід); основні концепції соціалізації особистості і впливу етнічних факторів на її становлення (М. Я. Буянов, П. И. Гнатенко, І. С. Кон, Н. М. Лебедева, В. П. Левкович, В. В. Москаленко, В. М. Павленко, М. І. Пірен, Д. Хофстед, Г. У. Солдатова, В. А. Сухарєв, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, В. Т. Циба); етнічної та педагогічної психології (О. В. Сухарєв, В. С. Кукушин, Л. Д. Столярєнко); проблема генезису психіки і детермінант цього процесу неодноразово була предметом спеціального дослідження у психології (Г. Костюк, С. Максименко, Н. Менчинська, П. Чамата й ін.).

У вітчизняній психології філософсько-психологічне розгортання уявлень про людську суть досить повно надано в наукових роботах С. Л. Рубінштейна. Він писав: “Психічні явища, як і будь-які явища у світі, детерміновані, включені в загальний взаємозв’язок явищ матеріального світу... Конкретно досягнути детерміновану закономірну обумовленість психічних явищ — психічної діяльності і психічних властивостей людини — це означає знайти шляхи для їх формування, виховання” [6, 43].

Потенціал особистості пов’язан з потенціалом суспільства, в якому особа розвивається. Соціалізація є одним з чинників особового потенціалу. На наш погляд, вирішення проблеми детермінації особи в процесі її соціалізації можливо в руслі системного підходу, згідно з яким соціалізація являє систему детермінант різного типу (причинне — слідчі, зовнішні і внутрішні чинники, спільні і спеціальні передумови, опосередковуючи ланки), тобто вона сама має системний характер.

С. Л. Рубінштейн представляє концепцію детермінізму, згідно з якою “зовнішні причини діють через внутрішні умови (які самі формуються в результаті зовнішніх дій)” [6,43].

На нашу думку, узагальненим вираженням зовнішніх детермінант служать норми, традиції, очікування, породжені історичним розвитком людства, культури, науки, виробництва, які виявляють свою специфіку в різних умовах соціалізації, в конкретних групах. Інституційна детермінація особи, що реалізовується на всіх етапах її становлення, становить зовнішні інстанції особи. Проте “соціальна інформація” у вигляді еталонів цінностей, властивостей, поведінкових патернів і тому подібне локалізована не лише поза особою. Особа активно відображає об’єктивні параметри “субінформації” інститутів соціалізації.

Не менш важливе значення для соціалізації мають внутрішні детермінанти, якими служать не лише індивідні утворення, але і структура цінностей, достатки і властивості, професійна спрямованість особистості і так далі — все, що утворюється в процесі соціалізації, становлячи внутрішні її умови. Всі зміни в особі, поведінці, діяльності, стосунках і взаєминах створюють передумови, визначають її суб'єктність в цьому процесі.

Значущість цієї проблеми визначається тією роллю, яку відіграє процес соціалізації в становленні особи. Вивчення механізмів, сфер і інститутів, умов і результатів соціалізації людини має виключно важливе значення для створення сприятливих умов становлення особистості і прогнозування її поведінки. Соціалізація — це процес, за допомогою якого індивід набуває знання, цінності, соціальні навички та соціальну чутливість, які дозволяють йому інтегруватися у суспільство та вести себе там адаптивно [5, 708].

Відмінності в соціалізації різних поколінь людей обумовлені, насамперед, зміною зовнішніх і внутрішніх детермінант психології особистості.

С. Л. Рубинштейн писав: “Вивчення внутрішніх психологічних закономірностей обумовлює психічний ефект зовнішніх дій, становить фундаментальне завдання психологічного дослідження. Кажучи про детермінованість життя організмів і тим більш життя і діяльності людей, треба розрізняти зовнішні обставини, середовище в якому протікає їх життя і діяльність, і власне умови життя. Умови життя входять у визначення самої природи людини; Умови життя, кажучи інакше, — це не середовище само по собі, а та ж система реальних стосунків, в які включається людина; суспільне середовище виступає у вигляді сукупності об'єктивних суспільних стосунків, в яких людина повинна зайняти певне місце. Вимоги, які умови життя пред'являють людині, завдання, які вона перед ним ставить, заставляють її самовизначитися. Об'єктивні стосунки, в які включається людина, визначають її суб'єктивне ставлення до того, що оточує, що виражається в її прагненнях, схильностях і так далі. Ці останні, такі, що склалися під дію зовнішніх умов, у свою чергу опосередковують залежність поведінки, діяльності людей від зовнішніх умов, від об'єктивних стосунків, в яких живе людина. Умови життя і діяльності повинні враховуватися в детермінації психічних процесів, як і процесів фізіологічних... Умови життя у фізіологічному дослідженні виступають як подразники, в психологічному ж дослідженні як об'єктивні обставини життя, які усвідомлюються або, в усякому разі, можуть бути усвідомлені людьми. Обставини життя, визначаючи вчинки людей, самі змінюються ними” [3, 43-44].

У засвоєнні соціальної сутності людини полягає головний зміст соціального розвитку дитини — від самосприйняття, рефлексії, самооцінки, самоствердження до самосвідомості, соціальної відповідальності, інтеріоризованих соціальних мотивів, потреб у самореалізації своїх можливостей, суб'єктивного усвідомлення себе громадянином [2, 25].

Таким чином, соціалізація — це процес взаємообумовленості і взаємодії різних підстав: психологічних, соціально-психологічних, педагогічних, соціально-економічних, політичних, етнокультурних, біологічних і так далі. Основою будь-якого етносу є люди, вступаючи у всілякі стосунки між со-

бою, і які усвідомлюють свої етнічні ознаки і особливості. Необхідно враховувати, що з народження у певному етнічному середовищі особистість формується відповідно до настанов і традицій її оточення. Саме в родині дитина проходить первинну соціалізацію. Моделі батьківської поведінки проєктуються дитиною згодом у її дорослому житті. Однак моделі поведінки людини причинно обумовлені етнопсихологічними, історичними, конфесійними, культурними факторами, етнічним характером.

Одне з формулювань категорії “етнос”, запропоноване етнографом С. М. Широкогоровим на початку ХХ століття, містить у собі групу “найбільш суттєвих” ознак, серед яких “загальна колективна свідомість”, інакше — усвідомлення представниками того або іншого народу факту їх етнічної єдності. Дана ознака до кінця 1940-х років у вітчизняній науковій літературі виділилася в самостійне визначення і отримала формулювання — “етнічна самосвідомість” [1, 65].

Розробкою концептуальних підстав категорії “самосвідомість етнічна” займалися С. А. Токар, Н. Н. Чебоксаров, П. І. Кушнер, Ю. В. Бромлей, К. Н. Хабібুলін, Л. М. Дробіжева та ін.

“Самосвідомість етнічна” формується з народження, коли дитина проходить “соціалізацію етнічну”.

Соціалізація етнічна — процес опанування індивідом системи етнокультурних цінностей та норм, які дозволяють йому функціонувати у тому чи іншому етнічному середовищі. Будучи елементами загальної культури етносу, механізми етнічної соціалізації виступають найважливішими психологічними умовами збереження етнічної спільноти як цілісного організму. Процес етнічної соціалізації можна розглядати в контексті міжпоколінної трансмісії культури етносу і в контексті етнокультурного розвитку особи [9]. Культурна трансмісія — це процес вивчення, за допомогою якого значення стандартів, норм і т. п., культури приймаються до подальших поколінь [5, 170].

За визначенням Л. М. Дробіжевої, етнічна самосвідомість — це, по-перше, самоідентифікація і по-друге, включає уявлення етносу про своє походження, історичне минуле, мову, культуру, територію мешкання. У поняття етнічної самосвідомості вона включає етнічні інтереси як усвідомлювані людьми потреби народу і етносу, що дуже важливо в сучасних умовах. Таким чином, етнічна самосвідомість включає такі елементи: когнітивні, раціональні — це наші знання, уявлення про народ; емоційні — ми турбуємось за свою культуру, мову, так або інакше ставимся до історичних подій, пам’ятників і таке інше [4].

Самосвідомість етнічна розрізняється за своїми носіями як етнічна самосвідомість окремого представника етносу, тобто етнофора, і як етнічна самосвідомість етносу в цілому. Індивідуальна етнічна самосвідомість як духовне породження являє собою здатність ідентифікувати себе з певним етносом, відокремлюючи водночас від всіх інших етносів, усвідомлювати своє етнічне “я” як неповторне, унікальне явище. Етнічна самосвідомість вважається у сучасній етнології найвагомішою серед ознак етнічної належності (до яких належать також знання етнічної мови, фольклору, звичаїв,

символіки, історії етносу, його літературних, мистецьких пам'яток тощо). Етнічна самосвідомість може давати досить високий рівень (тверда, непохитна самоідентифікація людини зі своїм етносом); може бути перехідного типу невпевненість, коливання індивіда у питанні прихильності до свого етносу: звичайно у такому стані опиняються етномаргінали; нарешті, вона може стати “нульовою” внаслідок повної асиміляції (за походженням індивід належить до певного етносу, але не вважає себе його представником). Етнічна самосвідомість може бути подвійною або навіть потрібною (коли, скажімо, індивід походить від різноетнічного шлюбу, а живе, як і його батьки, у третьому етнічному середовищі) [9].

На наш погляд, найбільш органічним способом єдності складових антропогенезу виявляється в різноманітні етнічних стереотипів поведінки. Акт народження вводить людину безпосередньо у сферу дії соціогенних факторів, що, зокрема, викристалізуються та формуються у неї в стереотипах поведінки. Виявлення стереотипу, що сформувався, для самого носія чи для зовнішнього стосовно нього спостерігача виявляється можливим лише тоді, коли виявляються розходження моделей поведінки, що демонструються представниками одного етносу в порівнянні з представниками іншого етносу в подібних життєвих обставинах. Вивчення крос-культурної комунікації та її проблемних галузей є на даний момент надзвичайно перспективним напрямком досліджень.

Крос-культурна психологія розсунула межі етноцентричного світобачення, змістила акцент дослідницького пошуку з етноцентричних настанов до полікультурних міжетнічних порівнянь. В останній час виникла потреба і з'явився простір для задіяння крос-культурних парадигм. Н. М. Лебедева вважає, що крос-культурна психологія в системі психологічних знань “подібна теорії відносності у фізиці, тому що будь-яке психологічне явище в порівняно-культурній перспективі знаходить інше фарбування й інший вимір” [3,7].

При вивченні впливу етнічних і релігійних детермінант на формування міжетнічних стосунків доцільно розгледіти їх на прикладі міжетнічної сім'ї. Оскільки в таких сім'ях відносини різних етносів особливо показові. У них можна побачити всю складність міжетнічної взаємодії. Саме в таких сім'ях закладаються основи міжкультурного діалогу або, навпаки, закріплюються негативні стереотипи, які призводять до націоналізму.

Існують певні відмінності в типології міжетнічних сімей.

1. Сім'ї з партнерами, близькими по етнокультурних характеристиках і національних ознаках: однакова релігія, схожий побут, звичаї, система цінностей (українці — росіяни).

2. Сім'ї з партнерами, далекими по етнокультурних характеристиках і національному менталітеті — різна релігія, різна культура і система цінностей (українці — араби, українці — китайці)

3. Сім'ї з партнерами, близькими по культурних характеристиках, але різні по етнічності: близька по культурних характеристиках, однакова релігія, близька ціннісна система, різні традиції і національності (українці — болгари).

Як на моноетнічну сім'ю, так і на міжетнічну впливають не лише зовнішні але і внутрішні чинники. Лише у міжетнічній сім'ї їх дія посилюватиметься зважаючи на приналежність партнерів до різних етнокультурних систем. Отже, на стабільність і згуртованість сім'ї впливає група чинників: 1) зовнішні — до них відносимо економіку, право, політику, релігію, побут, територію, ближнє оточення і т. д.; 2) внутрішні — толерантність, довіра, ціннісна система, стереотипи і тому подібне. Вибір партнера тієї або іншої національності для створення сім'ї може визначатися рядом інших чинників.

Розпад міжетнічної сім'ї може стати наслідком впливу релігійних, культурних, а також етнічних детермінант на особистість. Різниця традицій та стереотипів поведінки у подружжя веде до конфліктів, а все частіше до розлучення.

Для українського народу характерною рисою є товариськість, що багато в чому обумовлене тією релігією, яка найбільш поширена серед нашого етносу. Так, сама релігія спочатку задає певний тон у спілкуванні з "іншими". В даному випадку це любов до ближнього свого, співпереживання, доброта, допомога, милосердя, визнання в іншій релігії своїх особливостей і так далі. Все це сприяє відкритому контакту з представниками інших національностей. Таким чином, представник християнської релігії, мабуть, більшою мірою готовий до спільного мешкання, діяльності і так далі, ніж представники, скажімо, мусульманської релігії, яка поширена серед етносів арабських країн. Для представників ісламу найбільш характерною є настанова на взаємодію з представниками своєї релігії, тобто свого роду замкнутість, що є перешкодою для безперешкодного спілкування з іншими, іновірними. Найбільш характерними і суспільно схвалюваними для цієї культури будуть шлюби з представниками близьких етнокультурних систем. Оскільки тут вступатиме у взаємозв'язок з територіальним чинником господарсько-побутовий. "Чим істотніше міжетнічні відмінності в побутовій поведінковій культурі, тим рідше укладаються міжетнічні шлюби. І навпаки, чим більше схожості, тим частіше вони укладаються" [7, 251].

У багатьох культурах міжетнічні шлюби між різними етносами не віталися і, тим більш, не приймалися найближчим етнічним оточенням, якщо хтось з членів сім'ї сповідав іншу релігію. Так, наприклад, для представників арабського регіону є цілком прийнятним вибір своєму потомству ще в дитячому віці родинної пари з представників своєї національності, бажано знатного роду, що сповідає мусульманську релігію. Тобто емоційного зв'язку між майбутнім подружжям не відбувається, а існує явна невизначеність. При укладанні шлюбу заздалегідь вибраних пар за наречену прийнято платити так званий викуп, що не прийняте в українській культурі.

Все вищевикладене підтверджує актуальність дослідження міжетнічної взаємодії. Щоб дослідити ставлення до міжетнічного шлюбу представників різних етносів, нами було проведено репрезентативне експертне опитування.

Представникам Китаю, України та арабського регіону було запропоновано відповісти на запитання “Як Ви ставитесь до міжетнічних шлюбів?” (Другого типу міжетнічних шлюбів). На запитання респонденти повинні були дати дихотомічну відповідь: “так” чи “ні”. У ході дослідження було опитано 125 респондентів обох статей. Представники Китаю — 50 (25 чоловіків та 25 жінок), України — 50 (25 чоловіків та 25 жінок), арабських країн (25 чоловіків), віком 18–27 років. У зв’язку з тим, що серед арабської молоді на навчання приїжджає переважно чоловіки, в опитуванні жінки з арабського регіону відсутні, нами опитувались тільки чоловіки. Дослідження проводилось серед студентів-іноземців ОНУ ім. І. І. Мечникова, робітників департаменту міжнародних відносин ОНУ ім. І. І. Мечникова, робітників ОПР та МР ОМУ УМВС України в Одеській області. Розподіл позитивної відповіді на запитання зображено на рисунку № 1. Найтолерантнішими до створення міжетнічних шлюбів виявилися українці — 56 % відповіли “так”, китайці — 32 %, представники з арабських країн найменш схвалювали подібний шлюб, тільки 24 % відповіли — “так”. Негативна відповідь зображена на рисунку № 2.

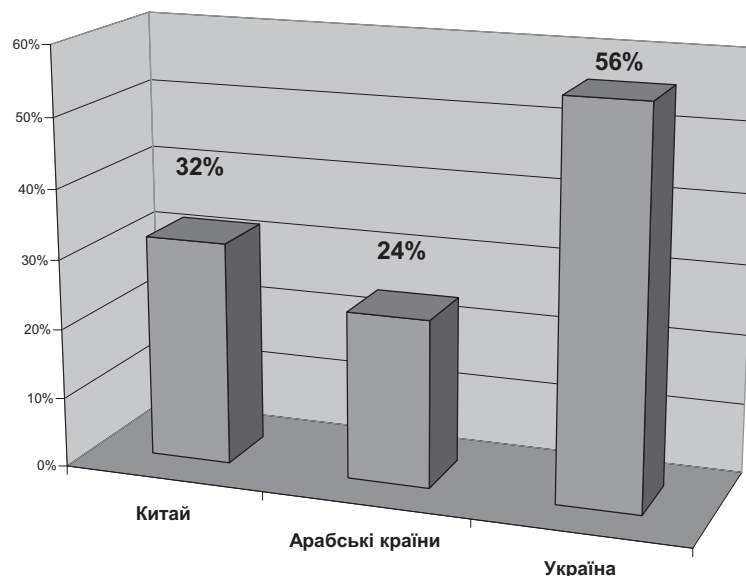

Рис. 1

На рисунку № 3 ми бачимо, як розподілились позитивні відповіді між чоловіками та жінками різних країн.

З 56 % українських респондентів з позитивними відповідями — 57,14 % були жінки, а 42,86 % — чоловіки. Серед представників Китаю, які схвалюють міжетнічні шлюби, 69,75 % — чоловіки, 31,25 % — жінки. Оскільки не уявилося можливим опитати представниць прекрасної статі з арабського регіону, ми можемо передбачити, що арабські жінки, украї

рідко виходять заміж за представників іншої культури. Чоловіки також не дуже схвально ставляться до подібних шлюбів, позитивно відповіли лише 24 %.

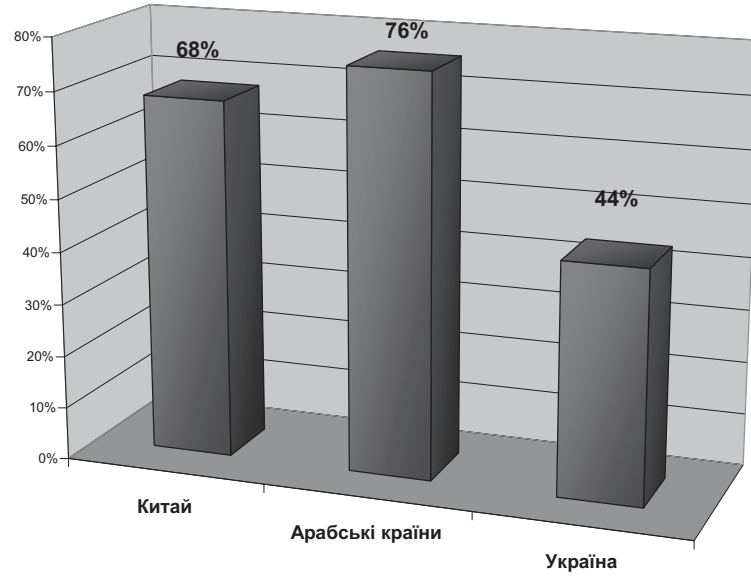

Рис. 2

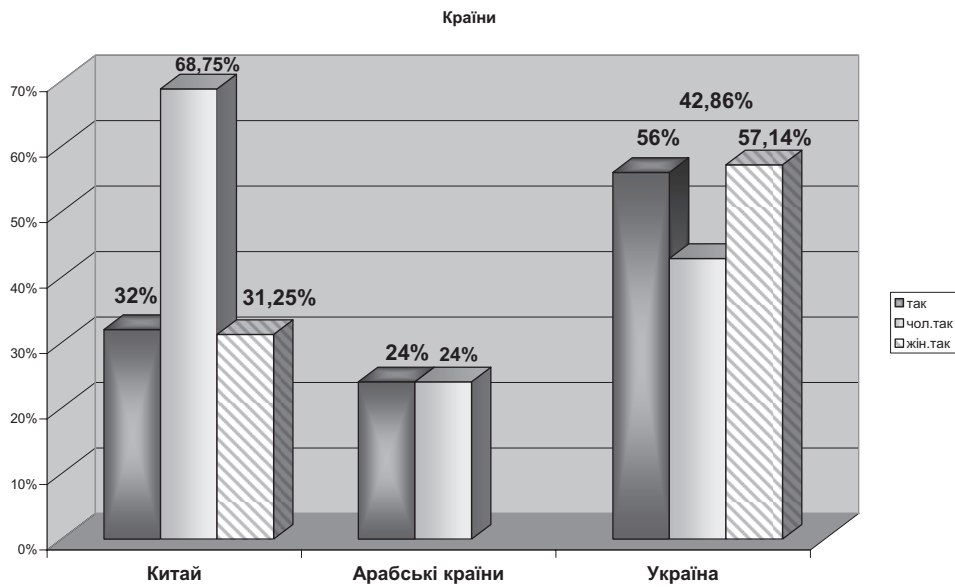

Рис. 3

У результаті дослідження ми зробили висновки:

1. Культурно-історичні, релігійні та етнічні детермінанти впливають на формування психологічного потенціалу особистості.

2. Середовище є чинником соціалізації особи, суть якої полягає в поєднанні пристосування і відособлення людини в умовах конкретного суспільства.

3. Соціалізація в тому або іншому етносі має особливості. Результат етнічної соціалізації — залучення людини до культури свого народу, прийняття її цінностей, норм, традицій і моделей поведінки.

4. Особливість сучасного соціального середовища — поліетнічність. У результаті взаємодії в поліетнічному середовищі люди стикаються з різноманітністю культурного оточення, з іншеетнічною системою цінностей, що може привести до трансформації етнічної ідентичності людини.

5. Необхідна освітня програма для молоді, мета якої полягала б у підвищенні компетентності щодо міжетнічних стосунків. Формування відповідальності у молоді при виборі чоловіка або жінки і підготовки до родинних стосунків.

Література

1. Гуров В. Н. Формирование толерантной личности в полиэтнической образовательной среде: учебн. пособие / Педагогическое общество России. — М., 2004. — 239с.
2. Джун Ван. Особливості соціалізації молодшого підлітка / Теоретичні та практичні проблеми розвитку та реалізації потенціалу особистості. — Одеса, 2008. — 168с.
3. Дробышева Л. М. Ценности и символы национального самосознания в условиях имеющегося общества / Институт этнологии и антропологии РАН. — М., 1994. — 10 с.
4. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию: учебное пособие. — М.: Ключ-С, 1999. — 224 с.
5. Reber S. Arthur. The Penguin dictionary of psychology. Penguin books. Harmondsworth, England., 1985. — 849 p.
6. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание // В учебн. Мироненко В. В. Хрестоматия по психологии: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Под ред. проф. А. В. Петровского. — М.: Просвещение, 1977. — 528 с.
7. Уразгельдиева Н. К. Национально-смешанные семьи: социально-психологический портрет // В кн. Социально-этнические проблемы России и Северного Кавказа на исходе XX века. — Ростов н/Д, 1998. — 368с.
8. Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология: учебник для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр “Академия”, 2000. — 304 с.
9. <http://etno.uaweb.org/glossary/s.html>

А. В. Гайдарова, асп.

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

**КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ, РЕЛИГИОЗНЫЕ И ЭТНИЧЕСКИЕ
ДЕТЕРМИНАНТЫ РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО
ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ**

Резюме

В статье рассмотрены культурно-исторические, религиозные и этнические детерминанты психологических особенностей личности. В своей работе автор опирается на положение С. Л. Рубинштейна о том, что “внешние причины действуют через внутренние условия”. Автор исследует проблемы, применяя кросс-культурный метод.

Ключевые слова: личность, детерминант, социализация этническая, самосознание этническое, культура, кросс-культурное исследование.

A. V. Gaydarova, postgrad. stud.,

Odessa I. I. Mechnikov National University,
general and social psychology department

**CULTURAL-HISTORICAL, RELIGIOUS AND ETHNIC
DETERMINATIONS OF DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL
POTENTIAL OF THE PERSON**

Summary

In this article are cultural-historical, religious and ethnic determinants of psychological personal characteristics have been considered. The author followed by S. L. Rubinstein's conception of personality. In the research the author rely on position of “the external reasons acting through the internal conditions”. The author studied the problems with the help of cross cultural method.

Key words: personality, determinants, ethnic socialization, ethnic self-attitude, culture, cross-cultural research.